

फर्पिङ्गको हरिशंकर यात्रा

—उद्धव आचार्य

हरिशङ्कर यात्रा : एक भलक

हरिशङ्कर यात्रा नेपालको एउटा उल्लेखनीय यात्रा हो । यस यात्रामा शिखरनारायणलाई हरि र गोपालेश्वरलाई शङ्करको रूपमा मानिन्छ । फर्पिङ्गको हरिशङ्कर यात्रा र भक्तपुरको विस्केट यात्रा हेरेको छ छैन भन्ने विषयमा मृत्यु पश्चात यमराजले पनि प्रश्न गर्दछन् भनेर विश्वास गरिन्छ । यसबाट फर्पिङ्गको हरिशङ्कर यात्राको ठूलो महत्त्व एवं प्रसिद्धि रहेको थाहा पाइन्छ ।

यो यात्रा प्रत्येक वर्ष भाद्र शुक्ल पूर्णिमाको रातदेखि गणना गरी बाह्रौँ रातमा फर्पिङ्गमा सम्पन्न गरिन्छ तर यात्राको लागि गर्नुपर्ने विधिविधान आदि कार्य भने भाद्र शुक्ल तृतीयाको दिनदेखि नै शुरू गरिन्छ । यात्राको समाप्ति भने आश्विन शुक्ल प्रतिपदाका दिन गोपालेश्वरको यात्रा गर्ने मूर्तिलाई गोपालेश्वरको मन्दिरबाट देवताको घर (आगम छेँ) मा ल्याएर राखेरछि हुन्छ ।

यस यात्रामा शिखरेश्वर, गोपालेश्वर, नन्दि-केश्वर, अघोरेश्वर, कनकेश्वर, तिलविक्रमेश्वर र सिद्धिगणेश्वरका ७ वटा खटहरू बोकिन्छन् । खटहरू एकै

प्रकारका हुन्छन् । खट अड्याउनको लागि खटको दुवै-तर्फ करीब ५ फीट लामा र २ फीट चौडा ठूला ठूला काठ राखिएका हुन्छन् । त्यसमाथि करीब ५।५ फीट लम्बाइ चौडाइ भएका काठका फल्याकहरू ओछ्याइएका हुन्छन् । खटको ४ सुरमा ४ फीट जति अग्ला काठका थामहरू राखेर तल्ले शैलीको छाना बनाइन्छ । छानामा गजुर पनि राखिन्छ । खटको छानामा रङ्गीविरङ्गी कपडाहरू टांगेर छत्र पनि राखिन्छ । सबै खटमा सम्बद्ध देवताका मुखलिङ्ग शैलीका मूर्तिहरू स्थापना गरिएको हुन्छ । यस यात्रामा बोकिने खटहरू नेपालका सबभन्दा ठूला खटहरू हुन् । यति ठूला खटहरू अन्त कतै पनि देखिएको छैन । यस यात्राको प्रत्येक खट बोक्न कम्तीमा पनि ५० जवान मानिसको आवश्यकता पर्दछ ।

हरिहर सम्प्रदाय र नेपाल

फर्पिङ्गको हरिशङ्कर यात्राको सम्बन्धमा चर्चा गर्दा हरिहर सम्प्रदायबारे चर्चा गर्नु पनि प्रासङ्गिक नै हुनेछ । हरिहर सम्प्रदायमा हरि (विष्णु) र हर (शिव) लाई एक सूत्रमा बाँधिएको हुन्छ । हरिबंश पुराणमा विष्णु र शिवलाई एउटै मानिएको छ ।^१ ब्रह्मवैवर्त पुराणमा श्रीकृष्ण र शिव एक आपसमा लीन भएको

१. लैनसिंह वाङ्गदेल- नेपाली प्राचीन मूर्तिकलाको इतिहास, प्रथम संस्करण, (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं २०३९) पृष्ठ १२७

उल्लेख छ ।^२ वामन पुराण र मत्स्य पुराणमा शिव र विष्णुको संयुक्त मूर्तिको पूर्ण विवरण दिइएको छ ।

हरिहर सम्प्रदायको राम्रो उदाहरण हरिहरका मूर्तिहरूबाट पनि पाइन्छ । भारतको मथुरा नजीकै गिरी धरपुरमा प्राप्त हरिहरका मूर्तिहरूलाई श्री लैनसिंह वाङ्गदेल्ज्यूले हरिहरका प्राचीन मूर्ति मान्नु भएको छ ।^३

ब्रह्मवैवर्त पुराणमा उल्लेखित श्रीकृष्ण र शिवको एकापसको लीनको कथालाई फर्पिङ्गको हरिशङ्कर यात्राको उत्पत्तिसंग सम्बद्ध मानिएको छ । यसबाट नेपालमा पनि प्राचीनकालदेखि नै हरिहर सम्प्रदायको राम्रो विकास भएको देखिन्छ । डा. जगदीशचन्द्र रेग्मीज्यूले हरिहर सम्प्रदायको उत्पत्ति र विकास सर्वप्रथम नेपालमा भएको मान्नु भएको छ ।^४ नेपाल महात्म्यमा हरि र हरमा भेद राख्ने मानिसलाई अथम पाखण्डी एवं वेद बाहिरको भनिएको छ ।^५ पुरातात्विक प्रमाणबाट पनि नेपालमा ईश्वी तेस्रो शताब्दीदेखि नै हरिहर सम्प्रदायको विकास भएको देखिन्छ । पाटन सौगल टोलको हरिहरको मूर्तिलाई श्री वाङ्गदेल्ज्यूले ईश्वी तेस्रो शताब्दीताकाको

मान्नु भएको छ । स्वामी वार्तेको पशुपति देउपाटनको सम्बत ४८७ को अभिलेखमा शंकर नारायणको मूर्ति स्थापना गरेको उल्लेख छ ।^७ अंशुवर्माको पाटन नःवहिलको अभिलेखमा शङ्करनारायणको मन्दिर जीर्णोद्धार गरेको उल्लेख छ ।^८ मध्यकालमा पनि धर्म मल्लको एउटा अभिलेखमा शङ्करनारायणको स्तुति उत्कीर्ण छ ।^९ जुम्लाका राजा पृथ्वी मल्लको वि. सं. १४१५ को ताम्रपत्रमा पनि हरिशङ्करो यात्राको उल्लेख छ ।^{१०} यसै गरी नवलपरासीको भैंसालोटनमा हरिहरको एउटा प्राचीन मूर्ति पाइएको छ । यी कुराहरूले प्राचीनकालदेखि नै नेपालको धार्मिक जीवनमा हरिहर सम्प्रदायको लोकप्रियता रहँदै आएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

नेपालमा यात्रा परम्परा

अभिलेखीय स्रोतबाट नेपालमा यात्राको पहिलो उल्लेख शिवदेव प्रथम र अंशुवर्माको खोपासीको सम्बत ५२० को अभिलेखमा पाइन्छ ।^{११} उक्त अभिलेखमा द्वारोदघाटन यात्रा र “कैलाश यात्रा” को उल्लेख छ ।

२. श्रीराम शर्मा आचार्य [सं]- ब्रह्मवैवर्त पुराण, प्रथम संस्करण (मथुरा : सांस्कृतिक संस्थान, सन् १९७०) पृष्ठ ४४५-४६३
३. वाङ्गदेल्, उही नं (१), पृष्ठ १२७
४. जगदीशचन्द्र रेग्मी- नेपालको धार्मिक इतिहास, प्रथम संस्करण (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०३०) पृष्ठ ५६
५. मुक्तिनाथ खनाल (अनु.)- नेपाल महात्म्य, प्रथम संस्करण (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०२८) पृष्ठ ११८
६. वाङ्गदेल्, उही, नं. (१) १२९
७. धनञ्जय वज्राचार्य- लिच्छविकालका अभिलेख, (काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, वि. सं. २०३०), पृष्ठ १९८-१९९
८. त्यही, पृष्ठ ३४६
९. हरिराम जोशी- हिन्दू देवी देवता, प्रथम संस्करण (काठमाडौं : सूचना विभाग, वि. सं. २०४०) पृष्ठ ८९
१०. भीमप्रसाद श्रेष्ठ (सं.)- कर्णाली प्रदेश एक विटो अध्ययन, प्रथम संस्करण, (जुम्ला : सामाजिक अध्ययन समुदाय, वि. सं. २०२८) परिशिष्ट खण्ड, पृष्ठ ९
११. वज्राचार्य, उही नं (७) पृष्ठ २७४

घनबज्र बज्राचार्यज्यूने द्वारोद्घाटन यात्रालाई पशुपति-नाथको द्वारसंग र कैलाश यात्रालाई पशुपतिको कैलाश थुम्कोसंग सम्बन्धित मान्नु भएको छ ।^{१२} श्री गोविन्द टण्डनज्यूले भने द्वारोद्घाटन यात्रालाई कैलाशकुट भवनको समुद्घाटनको अवसरमा गरिएको यात्रा मान्नु भएको छ ।^{१३} नरेन्द्र देवको अनन्तलिङ्गेश्वर अभिलेखमा वराह यात्राको उल्लेख छ ।^{१४} शिवदेव द्वितीयको संवत् १२९ को बलम्बु अभिलेखमा युतीनारायणको कारण पूजा गरी बचे हो पैसाले प्रति वर्ष पशुपतिलाई सुन्दर छत्र चढाई त्यसको उपलक्ष्यमा यात्रा गर्ने कुराको उल्लेख छ ।^{१५} यसै गरी पाटनको रातो मत्स्येन्द्रनाथको जात्रालाई लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवसंग सम्बन्धित मानिन्छ ।^{१६} मध्यकालमा आएपछि त थुप्रै यात्राहरू प्रचलनमा ल्याइयो । त्यसमध्ये कतिपय यात्राहरू अस्तित्वमा छँदैछन् । नेपालमा यी विभिन्न देवी देवताका यात्राहरूको इतिहासमा पनि फर्पिङ्गको हरिशङ्कर यात्राले सर्व प्राचीन स्थान ओगटेको छ ।

फर्पिङ्ग हरिशङ्कर यात्राको उद्भव

ब्रह्मवैवर्त पुराणमा श्रीकृष्णका नाति अनिरुद्रले वाणासुरकी छोरी उषालाई हरण गरेकोले वाणासुर र श्रीकृष्णको युद्ध भएको, वाणासुरलाई युद्धमा शिवजीले सहयोग गरेको, कृष्णले सुदर्शन चक्र भेदन गर्दा वाणा-

सुरको मृत्यु हुने भएकोले शिवजीले वाणासुरलाई श्रीकृष्णको शरण पठाएको र त्यसपछि श्रीकृष्ण एवं शिव एकापसमा लीन भएको उल्लेख परेको छ ।^{१७} हिमवत खण्ड पुराण,^{१८} नेपाल महात्म्य आदिमा चाहिँ कृष्णका छोरा प्रद्युम्नले वाणासुरकी छोरी प्रभावतीलाई विवाह गरेको उल्लेख छ ।^{१९}

फर्पिङ्गमा गोरखनाथको गुफादेखि उत्तर पश्चिममा प्राचीन खण्डहर भएको एउटा ठाउँ छ, जसलाई फर्पिङ्गका निवासीहरू वाणासुरको दरवारको अवशेष मान्दछन् । फर्पिङ्गका बूढापाकाहरूमा हरिशङ्कर यात्राको शुरुआत वाणासुरका पालादेखि भएको विश्वास पाइन्छ । पहिले पहिले हरिशङ्कर यात्रामा गोरखनाथको गुफामा गएर ३६० पटक मांटी (एक प्रकारको बाजा) बजाएपछि ९०० जना राक्षस (असुर) हरू आएर खट बोकी दिन्धे भन्ने अनुश्रुति छ । फर्पिङ्गको हरिशङ्कर यात्रा उत्पत्तिसम्बन्धी यस कथाले नेपालमा आर्य र अनार्य धर्म एवं संस्कृतिको समन्वयलाई इङ्गित गरेको देखिन्छ ।

वाणासुर एवं राक्षसहरू अघिदेखि नै यहाँ बसोबास गरिआएका अनार्यहरू देखिन्छन् । शिव वैदिक देवता नभई अर्वाविक अनार्य देवता हुन्, जसलाई यहाँका वाणासुर आदि राक्षसहरूले आफ्ना इष्ट देवताको रूपमा पुज्दथे । कालान्तरमा यहाँ आर्यहरूको पनि आगमन

१२. त्यही, पृष्ठ २७७

१३. गोविन्द टण्डन- "कैलाशकुट भवन एक अध्ययन" नेपालज कल्चर, एच. एन. झा (सं.) मोलम १ (वि. सं. २०३६) पृष्ठ १४

१४. बज्राचार्य, उही नं. (७), पृष्ठ ४८६

१५. त्यही, पृष्ठ ५३१

१६. सत्यमोहन जोशी- नेपाली चाडपर्व, प्रथम संस्करण (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०३९) पृष्ठ ८२

१७. आचार्य, उही नं. (२), पृष्ठ ४४५-४६३

१८. इत्यादि विविध वाक्यमुक्त्वा माधव वालकः
उपयेमे विवाहेन गान्धर्वेण प्रभावती
-हिमवत् खण्ड पुराण ९।६६

१९. खनाल, उही नं. (५), पृष्ठ ९७

भएकोले आर्य र अनार्यहरूका बीचमा संघर्ष भएको र अन्त्यमा आर्य र अनार्य यी दुवै पक्षले वैवाहिक सम्बन्ध-द्वारा संज्ञीता गरेको बुझिन्छ। आर्य र अनार्यका बीच समन्वय भएपछि त्यसको प्रतीकस्वरूप आर्यहरूको आराध्यदेव हरि अथवा विष्णु र अनार्यहरूको आराध्य देव शङ्कर अथवा रुद्रलाई एकाकारमा मिलाएर हरिहर को रूपमा पूजा गरी यसको उपलक्ष्यमा हरिशङ्करको यात्रा गरी उत्सव मनाएको बुझिन्छ। यसरी फर्पिङ्गको हरिशङ्कर यात्रा नेपालको सर्वप्राचीन यात्रा हो भन्ने बुझिन्छ।

अभिलेखीय प्रमाणबाट पनि फर्पिङ्गको हरिशङ्कर यात्रा नेपालको हरिशङ्कर यात्रामा सबैभन्दा जेठो देखिन्छ, किनभने वि. सं. १२९७ (ने. सं. ३६०) मा फर्पिङ्ग टिपि टोलका दगो भारोले कनकेश्वरको खटका ढोकाहरू फेरेर मुकुट चढाएको कुरा कनकेश्वरको मुकुट-मा अङ्कित अभिलेखबाट स्पष्ट हुन्छ।^{२०}

जयस्थिति मल्लको पालामा हरिशङ्कर यात्राको उपलक्ष्यमा फर्पिङ्गमा नचाएको रामायण नाटकबाट उक्त यात्रा ठूलो उत्सवका साथ मनाइन्थ्यो र यात्रा हेर्न ठाउँ ठाउँबाट सभासदहरू उपस्थित हुन्थे भन्ने थाहा पाइन्छ।^{२१} जसबाट हरिशङ्कर यात्राको प्रसिद्धि स्पष्टिन्छ।

हरिशङ्कर यात्रामा बोकिने खटहरू

१. गोपालेश्वर

गोपालेश्वरको मन्दिर दक्षिणकाली गा. प. वडा नं. ५ मा पर्दछ। हरिशङ्कर यात्रामा सबभन्दा पहिले गोपालेश्वरकै खट बाँधिन्छ। माद्र शुक्ल त्रयोदशीका दिन गोपालेश्वरको खटयात्रा गर्ने चतुर्मुर्तिलाई कोटाल टोलस्थित देवताको घर (आगम छैं) बाट निकालेर गोड गणेश स्थानमा राखी पूजाआजा गरी रातभरि त्यहीं राखिन्छ। भोलिपल्ट पुनः देवताकै घरमा लगी होम यज्ञ गरी पुछा पूजा गरिन्छ। गोपालेश्वरको खट बोक्ने प्रत्येक

दिन पुछा पूजा गर्नु पर्दछ। होम यज्ञ गर्दा गोपालेश्वरको पुजारीले पूजा सामान ल्याउने शिखरनारायणको पुजारी पुरोहित बन्न तथा ठकुर जुगु (मल्लकालीन फर्पिङ्गका शासकका सन्तान) यजमान भै कार्य गर्नु पर्दछ।

यसको भोलिपल्ट (माद्र शुक्ल पूर्णिमाका दिन) कोटाल ढोलमा गोपालेश्वरको यात्राको लागि खट बाँधिन्छ र गोपालेश्वरको खटयात्रा गर्ने चतुर्मुर्तिलाई देवताको घरबाट निकाली खटमा राखी गोपालेश्वरको कुण्डबाट ल्याएको जीवघटको जलले उक्त मूर्तिलाई स्नान गराइन्छ। गोपालेश्वरको यात्रा गराउने चतुर्मुर्तिमा पूर्व-मा गोपालेश्वर, पश्चिममा महेश्वरी, उत्तरमा हरि-शङ्कर र दक्षिणमा भैरव अङ्कित गरिएको छ।

२. शिखरनारायण

शिखरनारायणको मन्दिर शेषनारायण गाउँ पञ्चायत वडा नं. ४ मा अवस्थित छ। आश्विन कृष्ण चौथीका दिन शिखरनारायणको खट यात्रा गर्ने चतुर्मुर्तिलाई पालो पर्ने विसेटको घरबाट शिखरनारायण मन्दिर नजीकको वासुकी कुण्डमा स्नान गराई शिखरनारायण मन्दिरभित्र लगी नारायणको मूर्तिमाथि राखिन्छ र पूजा गरी मूर्ति निकाली विसेटले उक्त मूर्ति बोक्दछ र शिखरनारायणका पुजारी बासुकी कुण्डको पानी घडामा मरी संगै लाग्दछन्। थपेप टोलमा यसै दिन शिखरनारायणको खट बाँधी तयार पारिएको हुन्छ। शिखरनारायणको यात्रा गर्ने चतुर्मुर्तिलाई उक्त खटमा राखेपछि शिखर नारायणको पुजारीले जीवघटको जलले स्नान गराउँछन्। शिखरनारायणको खट यात्रा गर्ने चतुर्मुर्तिको पूर्वमा वैकुण्ठनारायण, पश्चिममा हरिशङ्कर, उत्तरमा नृसिंहनारायण र दक्षिणमा यस वराहको मूर्ति अङ्कित गरिएको छ।

३. नन्दिकेश्वर

नन्दिकेश्वरको मन्दिर शिखरनारायण गा. पं. वडा नं. १ यस्खु टोलमा रहेकोमा मन्दिर शक्तिएकाेले

२०. उद्भव आचार्य- 'फर्पिङ्गको ऐतिहासिक परिचय' प्राचीन नेपाल, संख्या ९५-९९, फागुन २०४३-जेठ २०४४, पृष्ठ १४

२१. महेशराज पन्त - 'चाडपर्व जात्रा मात्रामा खेलाइएका नेपालमा बनाइएका केही संस्कृत नाटक' पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ३६, (वि. सं. २०३४) पृष्ठ २९६-९७

शिवलिङ्गलाई पिपलको टोडकामा राखिएको छ । आश्विन कृष्ण चौथीका दिन पालो परेको बिसेटको घरबाट जात्रा गर्ने चतुर्भूति निकाली यसै दिन थल्लु टोलमा बाँधिएको खटमा राखिन्छ र बिसेटले इन्द्रायणी पीठ (फर्पिङ्ग बजार दक्षिण) बाट ल्याएको जीवघटको जलले उक्त चतुर्भूतिलाई स्नान गराउँछन् । खटयात्रा गर्ने चतुर्भूतिको पूर्वमा नन्दिकेश्वर, पश्चिममा इन्द्रायणी, उत्तरमा हरिशङ्कर र दक्षिणमा भैरव अङ्कित गरिएको छ ।

४. अघोरेश्वर

अघोरेश्वरको मन्दिर दक्षिणकाली गाउँ पञ्चायत वडा नं. ४ थल्लु टोलमा छ । पुरानो तल्ले शैलीको राम्रो मन्दिर भत्किएकोले जीर्णोद्धार गरी अहिले एकतले मात्र बनाइएको छ । आश्विन कृष्ण चौथीका दिन पालो परेको बिसेटको घरबाट खट यात्रा गर्ने चतुर्भूति निकाली यसै दिन थल्लु टोलमा बाँधिएको खटमा राखिन्छ र नखु खोला (फर्पिङ्ग बजार दक्षिण) बाट बिसेटले जल निकाली नील वाराहीबाट साधना गरी ल्याएको जीवघटको जलले स्नान गराइन्छ । अघोरेश्वरको खटयात्रा गराउने चतुर्भूतिको पूर्वमा अघोरेश्वर, पश्चिममा नील वाराही, उत्तरमा हरिशङ्कर र दक्षिणमा भैरव अङ्कित गरिएको छ । उक्त मूर्ति सिद्धिनरसिंह मल्लले चढाएको भनी मूर्तिमै लेखिएको छ । पुरानो मूर्ति जीर्ण भएकोले सिद्धिनरसिंह मल्लले यो मूर्ति चढाएको देखिन्छ ।

५. कनकेश्वर

कनकेश्वरको मन्दिर दक्षिणकाली गाउँ पञ्चायत वडा नं. ४ टिपो टोल सरस्वती डोलमा थियो भनिन्छ । हाल मन्दिरको नाम निसानासम्भ पनि बाँकी छैन । सरस्वती डोलको पोखरी नजिकै शिवलिङ्ग भूईँमा यसै रहेको छ । आश्विन कृष्ण चौथीका दिन कनकेश्वरको खटयात्रा गर्ने चतुर्भूति बिसेटको घरबाट निकाली यसै दिन टिपो टोलमा बाँधिएको खटमा राखिन्छ र दक्षिणकालीबाट साधना गरी ल्याएको जीवघटको जलले स्नान गराइन्छ । खटयात्रा गरिने चतुर्भूतिको पूर्वमा कनकेश्वर, पश्चिममा दक्षिणकाली, उत्तरमा हरिशङ्कर र दक्षिणमा भैरव अङ्कित गरिएको छ ।

६. तिलविक्रमेश्वर

दक्षिणकाली गाउँ पञ्चायत वडा नं. २ कोछु टोलमा तिलविक्रमेश्वरको मन्दिर अवस्थित छ । यो मन्दिर जस्ताको छाना भएको मण्डपाकार छ । मन्दिरको गर्भमा शिवलिङ्ग स्थापना गरिएको छ । आश्विन कृष्ण चौथीका दिन तिलविक्रमेश्वरको खटयात्रा गर्ने चतुर्भूति पालो परेको बिसेटको घरबाट निकाली यसै दिन कोछु टोलमा बाँधिएको खटमा राखिन्छ र कुमारी पीठ (दक्षिणकाली मन्दिर पूर्व चौर) बाट साधना गरी ल्याएको जीवघटको जलले स्नान गराइन्छ । खटयात्रा गर्ने चतुर्भूतिको पूर्वमा तिलविक्रमेश्वर, पश्चिममा कुमारी, उत्तरमा हरिशङ्कर र दक्षिणमा भैरव अङ्कित गरिएको छ ।

७. सिद्धिगणेश्वर

शेषनारायण गाउँ पञ्चायत वडा नं. २ सार्की टोलको पूर्व सिद्धिगणेश्वरको मन्दिर रहेको छ । पुरानो राम्रो मन्दिर भत्किएकोले हाल पाटी जस्तो बनाइएको छ । आश्विन कृष्ण चौथीका दिन खट यात्रा गर्ने चतुर्भूति पालो परेको बिसेटको घरबाट निकाली यसै दिन कोथेप टोलमा बाँधिएको खटमा राखी शिखरनारायण खोला नजीक महालक्ष्मी मन्दिरबाट साधना गरी ल्याएको जीवघटको जलले स्नान गराइन्छ । सिद्धिगणेश्वरको खट यात्रा गर्ने चतुर्भूतिको पूर्वमा सिद्धिगणेश्वर, पश्चिममा महालक्ष्मी, उत्तरमा हरिशङ्कर र दक्षिणमा भैरव अङ्कित गरिएको छ ।

खटयात्रा गरिने मार्ग र अन्य विधिहरू

हरिशङ्कर यात्रामा बोकिने सम्पूर्ण खटहरू आश्विन कृष्ण चौथीको दिन तयार भैसक्छ । यसै दिन देखि कुस्ले बाजा तथा धा, धिमे, खि आदि विभिन्न प्रकारका बाजा बजाई यात्रा गराइने सबै खटहरूलाई दायीं पारेर परिक्रमा गर्दछन् । खटहरूका साथै देवदेवीका मन्दिरहरूमा पनि यसै दिनदेखि बत्ती बाल्ने तथा भजन गाउने कार्य शुरु गरिन्छ ।

आश्विन कृष्ण नवमीको बिहान दक्षिणकाली पीठ सरस्वती डोत्र चाँपको रुखको फेदमा, नील वाराही पीठ पञ्जल गणेश पोखरी छेउ, माहेश्वरी पीठ गोड गणेश दक्षिण पोखरी छेउ, इन्द्रायणी पीठ यल्लु टोल ढुंगेधारा अगाडि, कुमारी पीठ कोछु टोल तिलविक्रमेश्वर मन्दिरको उत्तर दोबाटोको रुखको फेदमा, महालक्ष्मी पीठ कामी टोल इनाखेलमा रांगो बलि दिई तन्त्रोक्त विधिपूर्वक पूजा र चामुण्डा पीठमा भने बिना बलि साधारण पूजा गरिन्छ ।

नवमीको राति १० बजेतिर लुगा तथा गहनाहरूले खट सिगारी कुस्ले बाजा तथा धा, धिमे, खि आदि बाजा बजाएर ४।४ वटा चिराग अगाडि लगाई कनकेश्वर, अघोरेश्वर र नन्दिकेश्वरको खट क्रमशः यात्रा गराइन्छ । कनकेश्वरको खट बाजागाजा तथा चिरागसाथ टिपि टोलबाट सोझै कोछु टोलमा ल्याई झंकेश्वरी परिक्रमा गराई यल्लुबाट थल्लु हुँदै टिपि टोलमा ल्याएर राखिन्छ । यात्राको क्रममा नन्दिकेश्वरको खट कसैको घर अगाडि रोकिएमा सो घरमा अनिष्ट हुन्छ भन्ने जनविश्वास छ । अघोरेश्वरको खट थल्लु टोलबाट टिपि टोल कोछु टोल हुँदै झंकेश्वरी परिक्रमा गराई कोतको उत्तर पश्चिम, यल्लु हुँदै थल्लु टोलमा लगेर राखिन्छ । नन्दिकेश्वरको खट यल्लु टोलबाट बोकी कोत पछाडिबाट ल्याई झंकेश्वरी परिक्रमा गराई टिपि टोल थल्लु टोल हुँदै यल्लु टोलमा ल्याएर राखिन्छ । यसरी खट परिक्रमा गराउँदा तीनवटै खट एकै समयमा परिक्रमा गराउन पनि सकिन्छ तर खट ठूला भएकाले मानिसको अभावले गर्दा छुट्टाछुट्टै खटयात्रा गराएको देखिन्छ ।

यसको भोलिपल्ट (दशमीका दिन) बिहान काल भैरव (प्रचण्ड भैरव) को लागि कोटाल टोलको डबलीमा, श्वेत भैरवको लागि कोछु टोल नाउँको घर अगाडि र रक्त भैरवको लागि कोथेप टोलस्थित रक्त भैरव स्थानमा तन्त्रोक्त विधिपूर्वक बलि दिई पूजा गरिन्छ । बलि चढाउँदा काल भैरव (प्रचण्ड भैरव) लाई रांगो र अन्य भैरवलाई बोका बलि चढाइन्छ । पूजा तथा

बलिको समाप्तिपछि काल भैरव (प्रचण्ड भैरव) र रक्त भैरवको घ्याम्पो जात्रा गरिन्छ । दुवै भैरवका तामाका घ्याम्पोलाई जाँडले भरिन्छ र बाहिर पट्टि भैरवको मूर्ति राखिन्छ र घ्याम्पोलाई नोल लगाएर खट झै बोकिन्छ । काल भैरव (प्रचण्ड भैरव) को घ्याम्पो यात्रा कोटाल टोलबाट शुरु गरी कोछु, टिपि, थल्लु, यल्लु, कोत पछाडिबाट थथेप, कोथेप हुँदै कोटाल टोलमा ल्याएर यात्रा विसर्जन गरिन्छ । वि. सं. १९८८ सालमा यो यात्रा हनुमान ढोका राजदरवार समेत पुन्याएको र राजेन्द्र विक्रम शाहबाट दर्शन गरिबक्सको कुरा तिरस्त्र सौन्दर्य गायामा उल्लेख छ ।^{२२} उक्त भैरवको घ्याम्पो यात्रा कोथेपबाट शुरु भै कोटाल, कोछु, टिपि, थल्लु, यल्लु, थथेप हुँदै कोथेपमा ल्याई विसर्जन गरिन्छ ।

दशमीको राति १० बजेतिर लुगा तथा गहनाले खट सिगारी कुस्ले बाजा तथा धा, धिमे, खि आदि बाजा बजाएर ४।४ वटा चिराग बाली सिद्धिगणेश्वर र शिखरेश्वरको खटयात्रा क्रमशः गरिन्छ । खटयात्रा गराउँदा सिद्धिगणेश्वरको खट कोथेप टोलबाट थथेप हुँदै सोझै कोछुटोल लगी झंकेश्वरी परिक्रमा गराई थथेप हुँदै कोथेपमा ल्याएर राखिन्छ । शिखरेश्वरको खट थथेपबाट सोझै कोछु टोल लगी झंकेश्वरी परिक्रमा गराई थथेपमा ल्याएर राखिन्छ ।

यसपछि मात्र शुक्ल पूर्णिमाको बाह्रौँ रातमा फपिङ्गमा सम्पन्न गरिने खटयात्रा नै हरिशङ्कर यात्रा हो । यो रातको यात्रालाई मूल यात्रा पनि भनिन्छ । टोल टोलका मन्दिर, पाटी, गुणालका साथै घर पसलमा अन्य दिनका अतिरिक्त बालिएका बत्तीहरूले यस रातलाई नै दिन हो कि भन्ने भान पाउँछ । यस रातको यात्रा शुरु गर्नु अघि भूत, प्रेत, पिशाच आदिले यात्रामा बिघ्न बाधा नगरुन् भनी पशुपति मृगस्थली गोरक्ष पीठका पीर महन्तद्वारा कोछु टोल तिलविक्रमेश्वरको खट नजीक चक्र पूजा गरिन्छ । चक्र पूजा गर्दा अरि, केशरो र चामलको पीठोको रेखी हाली त्रिशूल र चक्रको आकार बनाइन्छ र जाँडले भरिएका ९ वटा घ्याम्पाहरू

२२. धनबज्र बज्राचार्य (सं.)- तिरस्त्र सौन्दर्य गथा, (काठमाडौँ : नेपाल सांस्कृतिक परिवर्ध, वि. सं. २०१९)

राखेर भैरवको आराधना गरी रांगो र कुखुरा बलि दिएर तन्त्रोक्त विधिपूर्वक चक्र पूजा गरिन्छ।^{२३} काठमाडौं तथा पाटनको मत्स्येन्द्रनाथको रथ यात्रा, भक्तपुरको विस्केट जात्रा आदि महत्त्वपूर्ण यात्राहरूमा पनि यस प्रकार चक्र पूजा गर्न चलन छ।^{२४}

चक्र पूजा समाप्त भएपछि लुगा तथा गहनाले सजिसजाउ पारिएको तिलविक्रमेश्वरको खट ८ वटा चिराग, कुस्ले बाजा तथा धा, धिमे, खि आदि बाजाका साथ कोछु टोलबाट बोकी सोझै झंकेश्वरी लगी, झंकेश्वरी परिक्रमा गराएर पुनः कोछु टोलमै लगेर राखिन्छ। यस पछि गोपालेश्वरको खट अगाडि विधिपूर्वक होम यज्ञ गरी पुछा पूजा गरिन्छ। पुछा पूजाको समाप्ति हुनासाथ लुगा गहनाले सिगारिएको गोपालेश्वरको खट ८ वटा चिराग, कुस्ले बाजा अथवा धा, धिमे, खि आदि बाजाका साथ कोटाल टोलबाट बोकेर झंकेश्वरीको बायाँतर्फ लगेर राखिन्छ। गोपालेश्वरको खट झंकेश्वरी अगाडि डबलीमा रोकिएमा राजालाई अनिष्ट हुन्छ भनी खटको ट्वाकलमा भैरवलाई थुमा बलि दिई शान्ति स्वस्ति गरेर मात्र पुनः खट बोकिन्छ। गोपालेश्वरपछि लुगा गहनाले सिगारिएको सिद्धिगणेश्वरको खट ८ वटा चिराग, कुस्ले बाजा तथा धिमे, खा, खि आदि बाजाका साथ कोथेप टोलबाट बोकेर थथेप, भीमसेन मन्दिर हुँदै झंकेश्वरी परिक्रमा गराएर टिपि टोलस्थित कनकेश्वरको खटको पूर्वतर्फ लगेर राखिन्छ। अन्त्यमा लुगा तथा गहनाले सिगारिएको शिखरेश्वरको खट, ८ वटा चिराग, कुस्ले, धा, धिमे, खि आदि बाजाका साथ थथेपबाट बोकेर भीमसेन मन्दिर हुँदै झंकेश्वरी परिक्रमा गराई कोछु टोलस्थित यात्रा साङ्गे गर्ने ठूलो हुंगा नघाएर राखिन्छ र बिहान अष्टपछि राति बोकिएका चारै खटमा सिन्दूर यात्रा गरिन्छ। सिन्दूर यात्रा खटका प्रथम नाइकेले गर्नुपर्नेमा सातै खटका प्रधान नाइकेले राजीनामा गरेका र गुठी संस्थानले नयाँ नाइके प्रधानको नियुक्ति नगरेकाले जिम्मावालद्वारा गर्ने गरिएको छ।

द्वादशीका दिन दिउँसो गोपालेश्वरको खट बाहेक अन्य छ वटै खट बोकिन्छन्। यस दिन खट बोक्दा नन्दि-केश्वर, अघोरेश्वर, कनकेश्वर, सिद्धिगणेश्वर, तिलविक्रमेश्वर तथा शिखरेश्वरको खट क्रमशः बोकिन्छ। यी ६ वटा खटहरू यत्खु टोलदेखि कोछु टोलसम्म क्रमशः लहरै रहेका हुन्छन्। यी खटहरू बोकेर यस दिन, टिपि, थलखु, यत्खु, कोत पछाडिबाट थथेप, कोथेप हुँदै कोटाल टोल, झंकेश्वरीको बायाँ राखिएको गोपालेश्वरको खट पछाडि क्रमशः राखिन्छ। यसरी राख्दा गोपालेश्वरको खट सबैभन्दा अगाडि, बीचमा अरू खटहरू र अन्त्यमा शिखरनारायणको खट कोटाल टोलको शिवलिंग माथि राखिन्छ। यसरी लुगा गहनाले सिगारिएका ७ वटा खटहरू एकै ठाउँमा राख्दा साह्रै शोभायमान देखिन्छ।

त्रयोदशीका दिन दिउँसो गोपालेश्वरको खट कोटाल टोल झंकेश्वरीबाट बोकेर कोछु, टिपि, थलखु, यत्खु, कोत पछाडि, थथेप, कोथेप टोल हुँदै गोपालेश्वर लगिन्छ। खट पोडे टोल पुगेपछि गोड गणेशतर्फ लागेमा राजालाई अनिष्ट गर्छ भनी खटको ट्वाकलमा थुमा बलि दिएर स्वस्ति शान्ति गरेर मात्र खट बोकिन्छ। खट गोपालेश्वर मन्दिर पुगेपछि कोटाल टोलमा रहेका अन्य ६ वटै खटहरूबाट यात्रा गर्ने चतुर्भूति निकाली कनकेश्वरको मूर्तिलाई देवताको घर (आगम छें)मा र अन्य मूर्तिहरूलाई सम्बन्धित विसेटको घरमा लगेर राखिन्छ। गोपालेश्वरको मूर्ति भने यस दिन खटबाट निकाली ४ दिनसम्म गोपालेश्वर मन्दिरको गर्भमा रहेको शिला मूर्ति माथि राखी चारौं दिनमा होम, यज्ञ तथा पुछा पूजा कोटाल टोलस्थित देवताको घर (आगम छें) मा लगिन्छ।

हरिशङ्करको १२ वर्षे यात्रा

नेपालमा महत्त्वपूर्ण यात्राहरूको प्रत्येक १२।१२ वर्षमा विशेष किसिमले यात्रा मनाउने परम्परा छ। हरिशङ्कर यात्रामा पनि प्रत्येक १२

२३. पशुपति मृगस्थली गोरक्ष पीठका पीर महन्त क्षिप्रनाथ योगीका अनुसार

२४. डिल्लीरमण रेग्मी - मिडियमल नेपाल, पार्ट II (कलकत्ता : खमु फर्मा के. एलोपाध्याय, इ. १९६५)

वर्षमा हरिशङ्कर यात्राको राति थथेपबाट बोकिएको शिखरेश्वर (शिखरनारायण) को खट झंकेश्वरीबाट सोझै गोपालेश्वर मन्दिरमा लगिन्छ। १२ वर्ष पुगेपछि शिखरेश्वर (शिखरनारायण) को खट गोपालेश्वर लैजान नचाहे पनि उचाल्ने बित्ति है हुत्ति है गोपालेश्वरतर्फ लाग्दछ भन्ने गुठीयारहरूको भनाई छ। शिखरेश्वर (शिखरनारायण) को खट गोपालेश्वर पुगेपछि गोपालेश्वरस्थित कुण्डमा स्नान गर्ने मानिसहरूको घुईचो लाग्दछ, जसलाई मेला भन्ने भनिन्छ। शिखरेश्वर (शिखरनारायण) को खट गोपालेश्वर पुगेपछि सो पछि गरिने अन्य यात्राहरू स्थगित राखिन्छ र सबै खटहरूलाई यथास्थानमा राखी मार्ग कृष्ण अष्टमी-सम्म खटमा नै पूजाआजा सम्पन्न गरिन्छ। मार्ग कृष्ण नवमीका दिनदेखि भाद्र कृष्ण नवमीकै दिनदेखि गरिने रीत र परम्परा अनुसार पुनः सबै कार्यहरू गरी यात्रा सम्पन्न गरिन्छ। यसरी जात्रा दोहोरिने परम्परा छ। तर भीमसेन थापाकालीन वि. सं. १८८२।८।३०।२ को एउटा कागजबाट आश्विन-कातिकमा जात्रा नसिद्धिवा तैस्रो यात्रा गर्नु परेको उल्लेख छ।^{२५}

हरिशङ्कर यात्राको खर्च व्यवस्था

हरिशङ्कर यात्राको लागि सरकार तथा भक्तजन-हरूबाट समय समयमा विभिन्न व्यवस्थाहरू बाँधेर उचित बन्दोबस्त गरेको देखिन्छ। वि. सं. १९६० (ने.स. ७२३) चेत्र शुद्ध पञ्चमीको एउटा ताडपत्रबाट विष्णुमा समेतले गोपालेश्वरको खटको लागि गुठी राखेको देखिन्छ।^{२६} वि. सं. १७२० (ने. सं. ७८६) को ताडपत्रबाट फर्पिङ्ग-का प्रयाग भारोले जात्रामा बत्ती बाल्न तथा दान गर्नको लागि खेत गुठी राखि दिएको देखिन्छ।^{२७} वि. सं.

१७६६ (ने. सं. ८२९) को ताम्रपत्रबाट योगनरेन्द्र मल्ल-ले हरिशंकर यात्राको लागि व्यवस्था बाँधी गुठी राखि-दिएको र सो व्यवस्थामा कचिङ्गल उठी वीरनरसिंह मल्लले पुनः व्यवस्था बाँधी गुठी राखी ताम्रपत्र गरि-दिएका थिए।^{२८} पुरानो स्थिति कायम रहोस् भनी वि. सं. १८५९ मा गिर्वाणयुद्ध विक्रम शाहले गुठी थामी व्यवस्था बाँधी शिलापत्र राखिदिए।^{२९} वि. सं. १९७७ मा हरिशंकर यात्राको व्यवस्था खलल हुन नपाओस् भनी खड्ग निसानाबाट गुठी थामिदिएको कुरा गुठी लगतबाट देखिन्छ।^{३०}

अहिले फर्पिङ्गको हरिशंकर यात्रा सञ्चालन गर्न-को लागि गुठी संस्थानबाट स्वीकृत भए वमोजिम गुठी खर्च अड्डा ललितपुरबाट ठूला रांगा ७ का लागि प्रति रांगा रु. ४००।- का दरले रु. २,८००।- र चक्र पूजा-को लागि सानो रांगो खरिद गर्न रु. २००।-, ६ मुरी सरुवा चामल, द्वादशीका दिन बिहान सिन्धूर यात्राको लागि रु. १०।-, गुणालमा बत्ती बाल्नको लागि ६ पाथो तेल र खट बाँध्नको लागि १५० मुठा डोरी दिने व्यवस्था छ। यात्राको लागि मशाल बाल्न तथा टोल टोलमा पूजा गर्न, बाजा बजाउन आदि कार्यको लागि गुठी जग्गाको व्यवस्था रहेकोमा सो रकम उठ्न निकै गाह्रो परेको छ। गुठी संस्थानले गुठी जग्गा रकममा परिणत गरी गुठी संस्थानबाट खर्च व्यहोर्ने व्यवस्था गर्न लागेकाले यसबाट यात्रा सञ्चालनको लागि सहयोग पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ।

परिशिष्ट १

यो ताडपत्र फर्पिङ्ग थथेप टोल बस्ने गणेशलाल मानन्धरसँग छ। ताडपत्रको अभिलेख रहेको भागको

२५. परिशिष्ट ४

२६. परिशिष्ट १

२७. परिशिष्ट २

२८. आचार्य, उही, नं. (२०)

२९. परिशिष्ट ३

३०. गुठी लगत तथा तहविल कार्यालय भद्रकालीमा रहेको दीर्घमानको पालाको नं. ५५१ को शेषनारायणको छूट गुठी अनुसार

लम्बाइ दुई फीट एक इन्च, चौडाइ पाँने एक इन्च छ ।
लिपि नेवारी छ ।

१. श्रेयोस्तु सम्बत् ७ दुतानाथ दाम थोतली टंका द्वय
२ श्वतेया मूल माया कालान्तरन दयाथम तथा थस
३ श्रीमत श्री श्री शिवरथ जात्रान गोपालेश्वर यके
लिपित धानार्थन मत ख्ष्टि दत्त दत्त दूता थुयके
छया श्वतेया देघिन श्री तन जोति छ भो १ जोगिनी
छेयो १ विय वर्ष प्रति निष्ठार याय ख्ष्टित.....
२. तिकाया पूर्व दहिय भारो श्वतेया पाल पर्यन्तन
मिस्तागारलाय । मोहमभा करसा दे... महापातक
लाकजुरो अक्षर श्री श्व श्व देवसा विष्णु भा ॥
यितिनछे गोमि नाक्षी जमिराज भारोदृष्ट ॥ सम्बत्
७२३ चैत्र शुदि ५ ॥ वर्ष प्रति हडाया उत्ततय ॥
शुम

अनुवाद

कल्याण होस् । सम्बत् ७ मा राखेको दाम
थोत लिटका २ यसको सावैको व्याजले राखेको थसं
३ श्रीमत श्री श्री शिवरथ जात्रामा गोपालेश्वरको लागि
लिपित थान गर्न मतख्ष्टि दत्त राखियो । फेरि केछ...
ले देघिन श्री तनज्योति ६ भो १ जोगिनी ६ भो १
दिनु । प्रति वर्ष निष्ठार गर्नु । ख्ष्टि.....को
पूर्व दहिय भारो । यमको पाला पर्यन्त निष्ठागार गर्नु ।
लोम नगरे देवताको सुदृष्टि गरे महापातक लाग्ला ।
साक्षी श्री श्व श्व देवताको... विष्णु भा । यितिदछे-
को गोमिवाक्षी जमिराज भारो । सम्बत् ७२३ चैत्र
शुदि ५ । प्रति वर्ष चलाएमा उत्तरोत्तर पुण्य होला ।
शुम ।

परिशिष्ट २

यो ताडपत्र फर्पिङ्ग थथेप टोल बस्ने गणेशलाल
मानन्धरसंग छ । ताडपत्रको अमिलेख रहेको भागको
लम्बाइ दुई फीट साढे तीन इन्च र चौडाइ पाँने एक इन्च
छ ।

१. ॐ अथ श्वेत वलाह कल्पे वैवसूत मनोन्तर कलि
प्रथम चरणे भरत खण्डे जाम्बोद्वीपे हिमवदक्षिण

पादे वासुकि क्षेत्रे पशुपति संनिधान्य वागवत्या पश्चिम
कौर श्रीमत श्री श्री शिखरापुरी पत्तने आर्यावत्त
देशे एहिवस्थाने पुण्य भूमौ ॥ श्रेयोऽस्तु ॥ सम्बत्
७८३ ज्येष्ठ मासे शुक्लपक्षे ॥ त्रयोदश्यान्तिथौ ॥
अनुरादान क्षेत्रे ॥ साध्ययोगे ॥ सोमवासरे ॥ जथा
कलर्णं मुहुत्तके मैथुन राशि गते सबितरी विच्छराशि
गते चन्द्रमासे

२. तन्दिने दानपति श्री फन्ववियमलवु नवथो विज्यापति
छेन नियन्ता गृह प्रयाग भारोस श्वहस्तेन स्वविद्य-
मानेन स्ववाचापति पत्रेन भूनेन निक्षेप दुन्ता धोन-
धुनवुरोवस्व ३ भुय सरिको वाटिका तवपात कर्षनसि
२ एतवु वाटिका श्रीमत श्री श्री नन्दिकेश्वरप्रीति
नाम्ने संप्रदत्त ॥ स्वदत्तं परदत्तंवा हरेत सुर-
विप्रयो । विच्छिन्ना जायते विज्मू वर्षानाम युतायुतै ॥
भाषाथव वु बलसानन थथे वर्षप्रति मला यात्रा न
लाछ फूलन वाको डिछय कया स्वचकेम

३. तष्ठात्शून्य छोयके पेन्हतोफछि चेन्कन
दुर्थे जुरो । मत छोयके कुन्हु दानपिन्ते सवुन कुडणु
६ श्वघडिछि १ ॥ मूल यात कुन्हु दान पिन्ते वजि
कुडणु ३ श्वघडि १ राकुड १ घासाता १ धरिदस्व ३
जुरो ॥ श्वन या कित्ति गुथि चिनका गुथि भारो
जजमान स्वपुत्र जगन्नाथ भारो स्वगवत्र सत्यराम
भारो श्वते गुथि भारोस्न श्वचौरस्यतको वर्ष प्रति
सुरिद्विन चिन्तायाय

इनुवाद

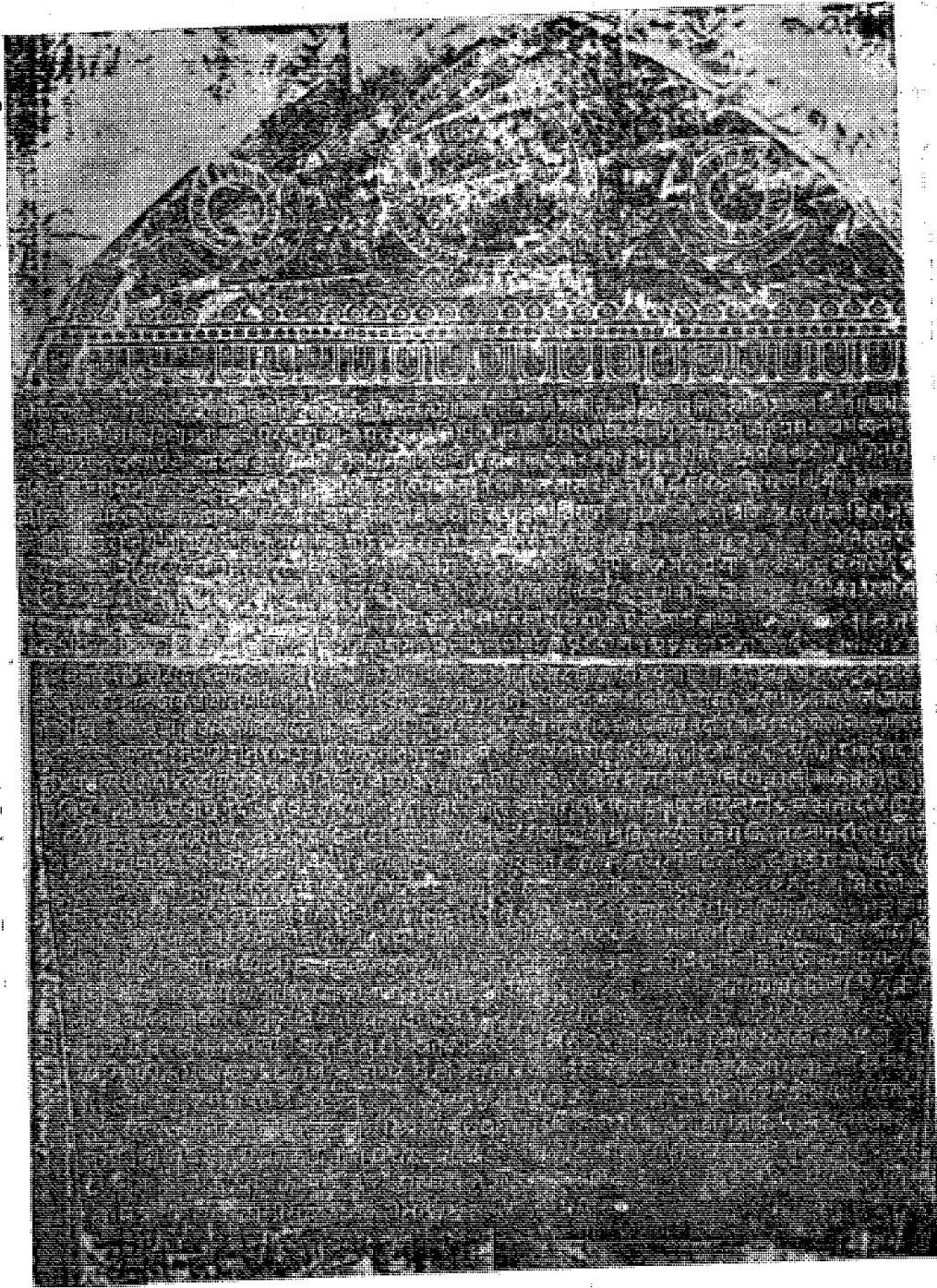
ॐ आज श्वेतवराह कल्पमा वैवस्वत मन्वन्तर-
मा कलिको प्रथम पाउमा भरत खण्डमा जाम्बूद्वीपमा
हिमालको दक्षिण पाखामा वासुकी क्षेत्रमा पशुपतिको
नजीकै वागमतीदेखि पश्चिम ओम श्री श्री शिखरापुरी
पत्तनमा आर्यावर्त देशमा यस पुण्य भूमिमा कल्याण
होस् सम्बत् ७८३ ज्येष्ठ महीना शुक्लपक्ष त्रयोदशो
तिथिमा अनुराधा नक्षत्र साध्ययोग सोमवारका ठीक
मुहूर्तमा मिथुन राशिमा सूर्य वृश्चिक राशिमा
चन्द्रमा भएको त्यस दिनमा दासपति फनपि यम-

सबु बबथोको विजयापति छैननिदेखि दक्षिण पट्टिको घरमा बस्ने प्रयाग भारोले आफ्नै हातले आफ्नै अग्राडि आफ्नो वचमले निक्षेप दत्त राखियो। धोन-धुन खेत रोपनी ३ फेरी सरिको वातिका तबपात कर्ष २ यति खेतवारि श्रीमत श्री श्रीनन्दिकेश्वरको प्रीतिको लागि राखियो। आफ्नो दत्त होस् वा अर्काको दत्त होस् जसले हरण गर्ला त्यो लाखौं वर्षसम्म विष्टामा कीरा भै रहला। भाषा यस खेतको आय-स्ताले प्रति वर्ष मूल यात्रामा मासु १ सोफो १

माछा २ लिएर हेर्न जाने ६ पाथी तेलले ४ दिनसम्म बत्ती बाल्ने। बत्ती बाल्ने दिन दान गर्ने स्यावजी ६ कुख्वा जाँड घडा १ मूल यात्राको दिद दान दिने च्युरा ६ कुख्वा जाँड १ घडा मासु ४ पाउ व्यञ्जन १ दही ३। यसबाट बाँकी रहेको गुठीयार भारो जनमानका छोरा जगन्नाथ भारो गोतियार सत्य-राम भारो, यी गुठीयार भारोले यसमा लेखे जति प्रति वर्ष चलाउनु।

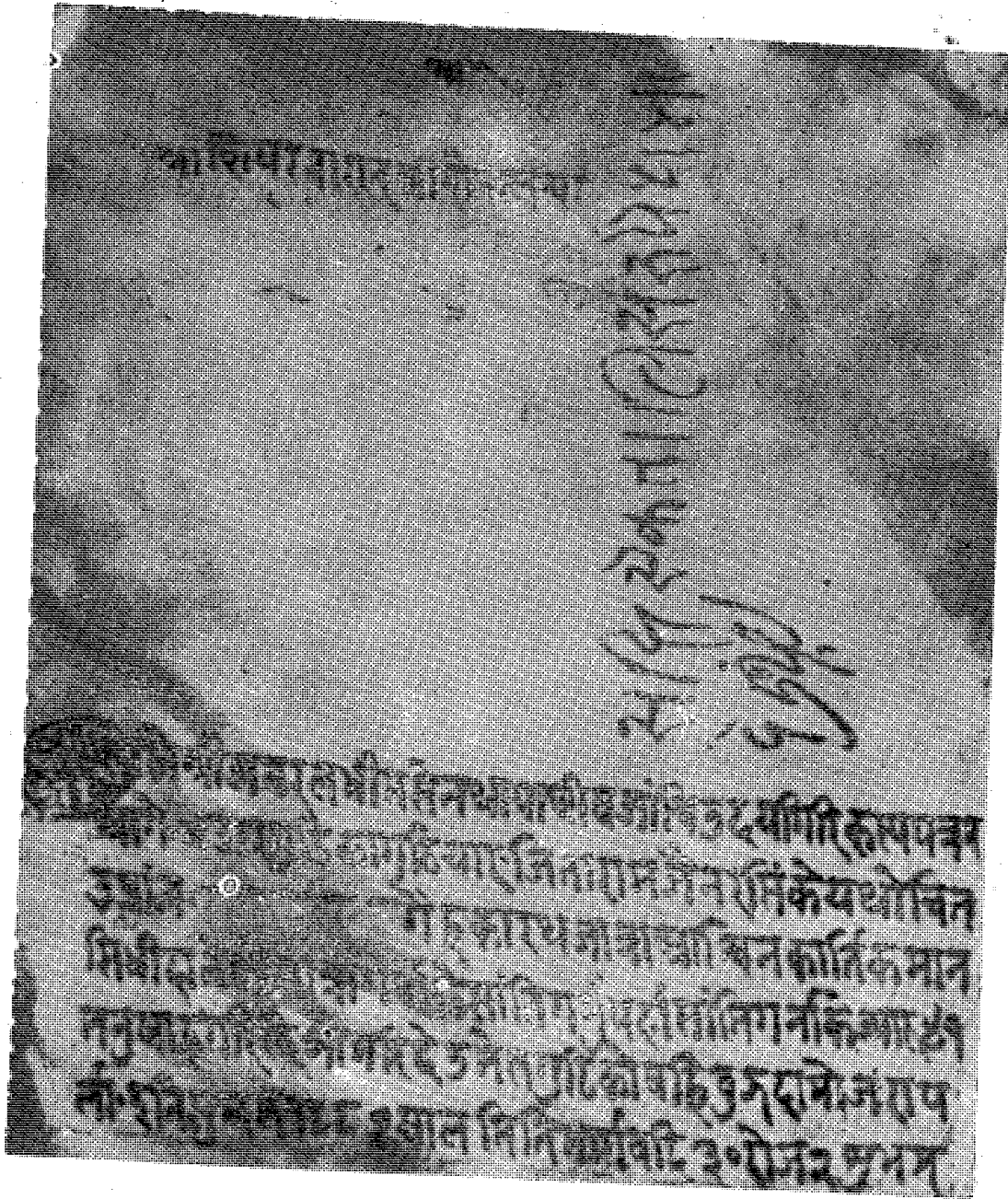
“प्राचीन नेपाल” संख्या ९८-९९ मा यस लेखकको “फर्पिङ्गको ऐतिहासिक परिचय” नामक लेखमा केही पाद टिप्पणी सम्पादनमा गल्ती भएकोले यहाँ सच्याइएको छ।

क्र.सं.	पृष्ठ	हरफ	भएको	हुनुपर्ने
१३	१९	हरफ नं. १४	-	अन्त्यमा नं. ४२
१४	१९	पाद टिप्पणी नं. ४३	त्यही,	बज्राचार्य र
			पृष्ठ ३३	श्रेष्ठ उही नं.
				(१९), पृष्ठ ३३
क्र.सं.	पृष्ठ	हरफ	भएको	हुनुपर्ने
१	१५	१२	फर्पिङ्ग	फर्पिङ्ग
२	१५	पाद टिप्पणी नं. १०	(८)	(६)
३	१५	" "	१२ (१०)	(८)
४	१५	" "	१५ (१०)	(८)
५	१७	" "	२२ (२०)	(१८)
६	१७	" "	२३ (११)	(९)
७	१७	" "	२६ (८)	(६)
८	१८	" "	३२ (८)	(६)
९	१८	" "	३३ (३३)	(३१)
१०	१८	" "	३५ (८)	(६)
११	१८	" "	३६ (३६)	(३४)
१२	१९	" "	४१ त्यही पृष्ठ २१	बज्राचार्य र
				श्रेष्ठ, उही नं.
				(१९) पृष्ठ २१
१५	२०	" "	" "	४९ २३ २१
१६	२०	" "	" "	५० ७ ५
१७	२०	" "	" "	५१ ८ ६
१८	२०	" "	" "	५२ (१३) (११)
१९	२०	" "	" "	५३ (२०) (१८)
२०	२१	" "	" "	५८ (८) (६)
२१	२१	" "	" "	५९ त्यही, पन्त, उही
				पृष्ठ २९६ नं. (३४)
				पृष्ठ २९६
२२	२१	" "	" "	६१ (४६) (४१)
२३	२१	" "	" "	६४ (४२) (३९)
२४	२२			अभिलेखको परिशिष्ट ताडपत्र
				३ र ४ मा ताम्रपत्र भएको

परिशिष्ट ३

शिखरनारायण मन्दिरको बायाँतिर लहरै ३ वटा शिलापत्र रहेका छन् । तिनमा छेउको शिलापत्र यो हो । शिलापत्र कुँदिएको भागको लम्बाइ २'१'' चौडाइ १'८.५'' छ ।

विश्वस्यारण्य
सिलापत्र

परिशिष्ट ४

यो कागज फर्पिङ्ग थथेप टोल निवासी गणेशलाल मानन्धरसंग छ ।